

ŞAHİN FAZIL

tarix elmləri doktoru, professor

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**BİR ƏSRİN İKİ DÖVLƏTİ, YAXUD
QARAQOYUNLULARIN VƏ AĞQOYUNLULARIN TARIXŞÜNASLIĞI
HAQQINDA YENİ KİTAB**

Kimlər olmuşlar Qaraqoyunlular? Bəs Ağqoyunlular? XV əsrin əvvəlində Azərbaycanda yadelli ağalığına son qoyan və oğuz-türk dövlətçilik ənənəsinin bərpaçısı olan Qaraqoyunlular, eləcə də həmin əsrin ikinci yarısında Qaraqoyunluları əvəz edən Ağqoyunlular haralardan gəlmişlər Azərbaycana? Rəng mənasını bildirən və «qoyun» totemi (yaxud onqon) səciyyəsinə ifadə edən bu istilahlardan birincisinin «qara qoyun», ikincisinin isə «ağ qoyun» adlanmaları hansı səbəbdən irəli gəlmişdir? Doğrudanmı əski vaxtlardan bəri «qoyun toteminə bağlı olan və islam dinini qəbul etdikdən sonra da bu totemi tərk etməyən Qaraqoyunlular (həmçinin Ağqoyunlular) tarixin müəyyən bir ilk çağının və orta çağının gedişində böyük rolu olan «qon», yəni «qoyun» türk elindən XV əsrədək gəlmiş və əski adları olan «qoyun»u mühafizə edərək Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu adları ilə mövcud olmuşlar? Həqiqətənmı dövlət qurduqdan sonra onların bayraqlarında qara və ağ qoyun (yaxud qoç) başları rəsm edilmişdi? Nədir islamaqədərki bu zoomərfik qoyun onqonu, yaxud totemi? Bu tayfaların mənşəyi haradan başlanıb? Onlar uzaq Türküstandan/Türkmənistandan yox, məhz Türküstandan!/ gələrək Şərqi Anadolu, İran və Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmışlar? Gerçəkdənmı Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular tam köçəri həyat tərzini sürmüşlər? Türkmənistan «türkmənləri» ilə Azərbaycan «türkmanları» arasında hansı fərq vardır? Qaraqoyunlular oğuzların «barani» (yaxud «baharlı»), Ağqoyunlular isə «bayandır» (yaxud «bayanduriyyə») boylarına mənsub olmaqla neçə el və tayfadan ibarət olmuşlar? Qaraqoyunlu dövlətinin ictimai-siyasi tarixi, o cümlədən Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin quruluşu haqqında hansı tədqiqatçılar fikir söyləmişlər? Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu-Teymuri, Qaraqoyunlu-Gürcü, Qaraqoyunlu-Osmanlı, Qaraqoyunlu-Məmlük dövlətləri arasında münasibətlər nə səviyyədə olmuşdur? Ağqoyunluların mənşəyi, Azərbaycan hökmdarı olan Uzun Həsənin şəxsiyyəti, onun anası Saray Xatunun xarakterik xüsusiyyətləri, Ağqoyunluların dövlət quruluşu haqqında nə bilirsən? XV əsrin II yarısını əhatə edən Ağqoyunlu-Səfəvi, Ağqoyunlu-Teymuri, Ağqoyunlu-Osmanlı, Ağqoyunlu-Məmlük, Ağqoyunlu-Gürcüstan, habelə Ağqoyunlular və Qərbi Avropa dövlətləri arasında nə kimi əlaqə və münasibətlər mövcud idi? Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində iqtisadi-ictimai və mədəni həyat, o cümlədən kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər, Uzun Həsən və varislərinin islahatları, ticarətin inkişafı, maarif və elm, memarlıq və incəsənət hansı səviyyədə idi?

Hörmətli oxucu, sən bu suallara cavab tapmağın elə sən özündən asılıdır. Bunun üçün sən Tofiq Hübət oğlu Nəcəflinin min bir əziyyətlə yazdığı və bir il öncə çapdan çıxmış «Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (Müasir Türkiyə tarixşünaslığında)» adlı monoqrafik əsərini oxumalısan (1). Oxu və bir neçə illərboyu elmi dövriyyədə olan bu çətin suallardan yaxanı qurtar.

T.Nəcəfli keçən əsrin son rübündən başlayaraq AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Orta əsrlər tarixi» şöbəsində əvvəllər aspirant, sonra kiçik elmi işçi, daha sonra aparıcı elmi işçi, hazırda isə elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifələrində çalışan tədqiqatçıdır. Qeyd etməliyəm ki, birinci kitabı olan «Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

türk tarixşünaslığında» monoqrafiyası diqqəti cəlb edən və müəllifi alimlik səviyyəsinə qaldıran əsər olmuşdur (2). İndi isə ikinci monoqrafik əsər, özü də daha müfəssəl və geniş həcmli.

Kitabın «Ön sözü»nün əvvəlində AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudov «Türk xalqlarının qardaşlıq tarixi yenidən yazılmalıdır» ünvanlı məqalə ilə çıxış edir və hökm verir: Türk xalqlarının qardaşlıq tarixi yenidən yazılmalıdır! Əlbəttə, zəruri fikirdir. Tarixin gedişatı dəyişdikcə tarixi hadisələrə baxış müsbət mənada dəyişilməli, yəni fikir və mülahizələrə daha obyektiv yanaşılmalı, daha dərin tədqiqat işləri aparılmalıdır. Bizim qardaşlıq tariximizin daha dərinəndən araşdırılması türk xalqlarının bu tarixi sahəsində indiyəcən qələm işlətməmiş və gələcəkdə də qələm işlədəcək tədqiqatçıların qarşısında qoyulan konkret bir vəzifə deyilmi? Bir halda ki, «Müasir tarixi şərait qardaş türk xalqlarının tarixçilərindən ötrü ümumtürk tarixini yenidən yazmaq üçün geniş imkanlar açmışdır» (3).

«Ön sözün müəllifi sözünə davam edir: «Məlum həqiqətdir ki, yaxın keçmişdə Sovet İttifaqının dağılmasına qədər nə Azərbaycanın və Mərkəzi Asiyanın türk tarixçiləri, nə də bütövlükdə sovet türkoqları obyektiv türk tarixi yazı bilməzdilər. Bu tarix hökmən mərkəzin-Moskvanın diktə etdiyi konsepsiyalar əsasında saxlataşdırılmalı və təhrif olunmalı idi. Sovet rejiminin yalançı xalqlar dostluğu ruhunda yazılan əsərlərdə türk xalqları bir-birinin yağı düşmənləri kimi təqdim olunurdu. Daha doğrusu əsl qardaşlar bir-birinə düşmən, düşmənlər isə qardaş kimi təqdim edilirdi. Sovet türkoqlarına, o cümlədən Azərbaycan tarixçilərinə türk mənbələrindən və tarixçilərinin əsərlərindən faydalanmaq yasaq idi. Sovet İttifaqının sərhədlərindən xaricdə əsər nəşr etmək isə mümkün iş deyildi (4).

Y.Mahmudov qardaş türk tarixçilərinə də üzünü tutaraq, onlara öz acı təəsüflərini bildirir: «Nə qədər acı təəsüflər doğursa da qardaş türk tarixçiləri də, bir çox hallarda, ümumtürk tarixinə, o cümlədən Azərbaycanın orta əsrlər tarixi sahəsindəki tədqiqatlarına yenidən baxmalıdırlar. Hər bir türk xalqının tarixinə, onun tarixi şəxsiyyətlərinə, dünya tarixindəki roluna həssaslıqla, ehtiramla yanaşılmalıdır. Bir sözlə, doğru-düzgün, həqiqəti olduğu kimi əks etdirən tarix yazılmalıdır. Hər bir tarix əsəri qardaş türk xalqlarını bir-birinə daha da yaxınlaşdırmalıdır. Bunun üçün türk xalqlarının qardaş qanı ilə yoğrulmuş və nəsillərə əmanət edilmiş tarixi üzə çıxarılmalıdır. Əmir Teymura, Uzun Həsənə, Şah İsmayıl Xətaiyə, Sultan Səlimə, Sultan Süleymana və digər tarixi simalara ümumtürk tarixinin şəxsiyyətləri kimi eyni mövqedən, həssaslıqla, həmin tarixi şəxsiyyətlərin mənsub olduqları qardaş türk xalqlarının tarixi mənafeyi baxımından yanaşılmalıdır. Bir sözlə, türkün elə bir tarixi yazılmalıdır ki, bu tarix bütün türk xalqları üçün doğma olsun, gələcək nəsilləri birləşdirən tarix olsun» (5).

T.Nəcəflinin 5 fəsildən və 25 yarım fəsildən (paraqrafdan) ibarət məlum monoqrafiyası Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri tarixinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə həsr olunmuş bitkin bir əsərdir. «Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ictimai-siyasi tarixi Türkiyə tarixşünaslığında» adlanan I fəsildə Qaraqoyunluların mənşəyi, siyasi tarixi, ilk Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin siyasi fəaliyyəti və şəxsiyyəti, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin quruluşu məsələlərinə diqqət yetirilmiş, fəslin məzmunu onun 4 yarım paraqrafında öz əksini tapmışdır (6). Burada Qaraqoyunluların nəslinə, etnik mənsubiyyətinə, bu tayfa birləşməsinin adının ifadəsi olan «türkman» istilahına nəzər yetirilmiş, xüsusilə istilahın «türkmən // türkman», «ət-türkman», «türkmaniyyun», «teqomen» formasında işlənməsi haqqında fikir söylənilmiş, Qaraqoyunluların «türkman» adlandırılmaları, bunun səbəbləri və məna tutumu (əsil, böyük türk) izah olunmuşdur (7). Bundan ötrü müəllif kimlərə və nələrə istinad etmir: Tarixçilər Əbül Fəzl Beyhəqi, əl-Müqəddəsi, Mahmud Qaşğari, Şükrullah, Dövlətşah Səmərqəndi; tədqiqatçılar V.Bartold, V.Minorski, F.Köprülü, İ.Kafəsoğlu, Z.Bünyadov, O.Əfəndiyev, Ə.Çay, M.Seyidov, Y.Dogini, Ş.Şərəfoğlu, Ə.Müdərrisoğlu, F.Sümer, F.Kırzı-

oğlu, O.Turan, M.Yıncı. K.Kürün, İ.Uzunçarşılı, C.Zeynaloğlu, Z.Toğan, M.Baharlı, M.Seyfəddini, K.Bosfort, D.Yeremeyev, M.İsmayılov, Q.Qeybullayev, T.Ünal, Ş.Təkındağ; mənbələr «Divani-lügətüt-türk», «Oğuznamə», «Tarixi-Türkməniyyə», «Tarixi-Sultan Qütbşahi», «Hüzhətül-qülob», «Kitabi-Diyarbəkriyyə» və s.

Bu fəsildən görünür ki, etnik mənə kəsb edən «türkman» istilahi tarixən anlam xüsusiyyətini daşımışdır. Müəllif müxtəlif alimlərin bu sözlə bağlı fikirlərini belə təsnif edir:

1. İslam dinini qəbul etmiş oğuzlara verilmiş addır;
2. Oğuzların «oğuz» və «türkman» adları ilə iki qismə bölünməsi səlcuqların hökmranlıq dövründə başlanmışdır;
3. Oğuzların daha çox köçəri həyat tərzini keçirən hissəsinə şamil edilmişdir;
4. Bu istilahın izləri müasir Azərbaycanda «tərəkəmə» ifadəsində qalmaqdadır (8).

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu adları ilə tanınmış tayfalar biri-digərini vahid türkman xalqının hissəsi hesab edirdilər və bu tayfalar özlərini Kiçik Asiyanın (Osmanlı, Rumlu) və Orta Asiyanın (Cığatay) türkmanlarından fərqləndirirdilər. Məsələn, Əbubəkr Tihraninin «Kitabi-Diyarbəkriyyə» əsərində tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə misal gətirilən belə bir epizod vardır: Hələ Qaraqoyunlu dövlətinin təsisindən bir neçə il əvvəl Qara Yusif Qaraqoyunlu tərəfindən Qara Yuluq Osman Ağqoyunluya göndərilən bir məktubda hər iki tayfa birliyi arasında olan nifaqın dayandırılması təklif olunurdu: «Bizim hər ikimiz türkmanıq. Gəl bundan sonra bir-birimizə hücum etməyək və bir daha qırılmayaq. Qoy bizim hər birimiz Rumdan və Cığataydan olan düşmənlərimizlə mübarizə edək» (9).

Faruq Sümer yazır: «Qaraqoyunlu tayfasının adı bu gün hakim olan ümumi qənaətə görə, totemlərinin qoyun olması ilə əlaqəli sayılsa da, qədim türklərdə digər tayfalarda olduğu kimi totem olan heyvanların ətinin yeyilməsi qəbul olunmadığına görə bu adın onlara aid olan sürülərinin rəngi ilə bağlı verilmiş olması mümkündür». Əbdülxaliq Çay bu fikri müdafiə edir və başlıq məşğuliyyəti heyvandarlıq olan Qaraqoyunlulara bu adın bəslədikləri heyvanların rənginə görə verildiyini əsaslandırmağa çalışır. Türkiyədə qoyunun totem mahiyyətində olmasına dair Türkiyə tarixçiləri arasında fikir ayrılığı vardır. Məsələn, O.Turan, E.Esin və H.Koşay qoyunun (qoçun) əski türklərdə başlıca totemlərdən biri olması fikrindədirlər (10).

Qoyunun əski zamanlarda əhali arasında totem səciyyəsi daşıdığını R.Əfəndiyev və M.Seyidov də qeyd edirlər. Bu adın Qaraqoyunlulara verilməsi ilə əlaqədar M.Seyidov yazır: «Qaraqoyunluların adları onların fəlsəfi-mifoloji görüşləri, inamları, ictimai quruluşları ilə sıx bağlıdır. Qaraqoyunluların adlarının qoyulması ibtidai qəbilə quruluşundan qabaqkı dual təşkilatın qanunları ilə səsleşir (11).

Qoyun istilahının onqon olması qədim türk dastanı «Oğuznamə»də göstərilir: «Oğuz xaqan böyük ordugah... sağ tərəfdə qırx qulac ucalığında ağac dikəltdi. Onun başına bir qızıl toyuq qoydu, ayağına bir ağ qoyun bağladı. Sol tərəfdə qırx qulac ağac dikəltdi. Onun başına bir gümüş toyuq qoydu, ayağına bir qaraqoyun bağladı. Sağda Bozoqlar oturdu. Solda Uçoqlar oturdu». Dastandan məlum olur ki, oğuz xaqan oğlanlarını iki soya-Bozoqa və Üçoqa bölmüş və hərəsinə də ayrıca onqon-ağqoyun və qaraqoyun, qızıl toyun, gümüş toyuq vermişdi. M.Seyidovun fikrincə, ağ və qara qoyuna tapınmış Bozoq, Üçoq qəbilələrində toyuq zoomorfik onqonu zəifləmiş və tədricən sıradan çıxmışdır. Hər iki tayfa birləşməsi sonralar yalnız ağ və qara qoyuna tanındıqları üçün Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu adlanmışlar (12).

Fransız şərqşünası Y.Doginin fikrincə, Qaraqoyunlu türkmənləri («türkmanları» olmalıdır-Ş.F.) bayraqlarındakı qara qoyun (qoç) rəsminə görə Qaraqoyunlu adlanmışlar (13). Lakin T.Nəcəfli bu fikirlə razılaşmır, çünki bu tarixçi prinsipial saydığı məsələdə qoç kimi tərsdir. Əsərdə oxuyuruq: «Onların fikri ilə razılaşmaq çətindir. Çünki tayfa və sülalənin öz adını

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

bayraqdakı qara qoyun rəsminə görə alması fikri həqiqətdən uzaqdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qaraqoyunlu tayfa birləşməsində qoyun artımla bağlı olan zoomorfik onqon imiş və ona görə də tayfa bayraqlarında bu onqonun (qoç) şəkli çəkilirmiş. F.Kırzioğlu da belə qənaətə gəlir ki, Qaraqoyunlular bayraqlarında qoç başı təsvirləri qoyaraq qədim onqonların xatirəsini yaşatmışlar. Ş.Səfəroğlu və Ə.Mülərrisoğlu da belə hesab edirlər ki, Qaraqoyunlu adı türklərin islamaqədrki dövrdə inandıqları qoyun toteminə əsaslanır (14).

F.Sümer isə yazır ki, bayraqlarında qoyun rəsmi olduğu üçün Qaraqoyunluların bu adı almasına aid Qərb müəlliflərinin iddialarının heç bir əsası yoxdur. O, öz fikrini orta əsr qaynaqlarında bununla bağlı heç bir məlumatın olmaması ilə əlaqələndirir (15).

Bu məsələdə başqa bir fikir isə tarixçi Mövlana Şükrullaha məxsusdur ki, T.Nəcəfli onunla razılaşır: Şükrullahın yazdığına görə «852/1449-cu ildə Sultan II Murad bu binəvanı (yəni Şükrullahı-Ş.F.) Mirzə Cahansahın yanına göndərmişdi. Söhbət əsnasında buyurdu ki, Sultan Murad mənim axirət qardaşımdır. Bu qardaşıqdan başqa həm də qohumumdur. Bu qohumluğun səbəbi soruşuldu. Buyurdu ki, tarixi oxuyan Mövlana İsmayılı çağırırlar və Oğuz tarixini də gətirsinlər. Mövlana İsmayıl gəldi və monqol yazısı (uyğur əlifbası) ilə yazılmış bir kitab gətirdi. O kitabdan anlaşıldı ki, Sultan Muradın soyu Oğuz oğlu Göyalp, Qara Yusifinki isə 41-ci nəsilədən Dənizalpə bağlıdır» (16).

Sonrakı fikir yenə də F.Sümerlə bağlıdır: «...Qaraqoyunlular Oğuz nəslindən Dəniz xanın oğulları olan İğdir, Buğduz, Yivə və Kınık boylarından birinə mənsub olmuşdur. Bunlardan Yivə boyu ilə Qaraqoyunlular arasında nəslə qohumluq əlaqələrinin ola biləcəyinə dair bəzi izlər görünür». Bu fikri Ə.Çay da müdafiə edir. F.Sümer Yivə türklərinin Səlcuq yürüşləri dövründən etibarən Azərbaycanda məskunlaşdıqlarını və XII əsrin II yarısında Həmədan bölgəsində öz bəyliklərini yaradaraq onu Monqol yürüşlərinə qədər qoruyub saxladıklarını qeyd edir (17).

M.Yıncının Qaraqoyunluların mənşəyi məsələsi ilə bağlı maraqlı mülahizəsi vardır ki, T.Nəcəfli tamamilə qane edir: M.Yıncının təbirincə «əskidən bəri qoyun toteminə bağlı olan və müsəlman olduqdan sonra da bu totemi tərk etməyən Qaraqoyunlular ilk çağ ilə orta çağın bir qismində böyük rol oynadığını bildiyimiz «qon» (yəni «qoyun») türk elindən qalmışdır və əski adları olan «qoyun» adını mühafizə etmişlər. Azərbaycanda və Anadoluda məskunlaşmış Qaraqoyunlar buradakı oğuzların Baranlı boyuna daxil olmuşlar» (18).

Qaraqoyunluların 30 min çadırdan ibarət kütlə halında Türküstandan İrana və Şərqi Anadoluya gəlmələri məsələsi haqqında isə aşağıdakı fikirlər məgər Qaraqoyunluların tarixindən bəhs etmirmi? «Tarixi-Türkməniyyə» və «Tarixi-Sultan Qütbşahi» əsərlərində Qaraqoyunluların 599/1202-1203-cü ildə Qara Yusifin 7-ci ulu babası Oğuz nəslindən olan Törə bəyin rəhbərliyi altında İrana və Şərqi Anadoluya axını və onların burada daim gürcülər və tatarlara qarşı mübarizə aparması açıqlanır. T.Nəcəflinin dəfələrlə müraciət etdiyi F.Sümer də bu məlumatın doğru olduğunu güman edir. O, öz fikrini Monqol istilasına qədərki dövrdə Qaraqoyunlulara aid heç bir məlumatın olmaması ilə əsaslandırır. F.Kırzioğlu isə həmin məlumatdakı 599 rəqəminin hicri tarixi olmadığı qənaətinə gəlir. O, belə güman edir ki, bu tarix həmin dövrdə Ön Asiyada geniş yayılmış «İsgəndər təqvimi»nə əsaslanmışdır. Çünki, 1202-1203-cü illərdən az sonra Anadoluda «Gürcülərə qarşı savaşa» və «Tatarlara qarşı müqavimətə» imkan və lüzum yox idi.

Türkiyə tarixçilərindən İ.Uzunçarşılı, F.Koprülü, C.Zeynaloğlu, Z.Toğan və H.Orkun qaraqoyunluların Azərbaycana və Şərqi Anadoluya Arğun xanın (1284-1291) dövründə gəldiklərini qeyd edirlər. Bu fikir Türkiyə tarixşünaslığında sonralar da təkrar edilməkdədir və Azərbaycan tarixşünaslığında da qəbul olunmuşdur. Vaxtilə A.A.Bakıxanov Qaraqoyunluların

Arğun xan dövründə Orta Asiyadan Azərbaycana gəldiyini qeyd etmişdi. Sonralar M.Baharlı və Ə.Sumbatzadə də həmin müddəanı qəbul etmişdir.

C.İbrahimov qaraqoyunluların Azərbaycana gəlişini XII-XIII əsrlərə, M.Seyfəddini XI-XIII əsrlərə, K.Bosvort, D.Yeremeyev, M.İsmayılov və Q.Qeybullayev isə XIII əsrin əvvəllərinə aid etmişlər. Z.Bünyadov və O.Əfəndiyev bununla bağlı yazırlar ki, «ehtimal etməyə əsas var ki, sonralar qaraqoyunlu tayfalarının tərkibinə daxil olmuş tayfa və qəbilələrin bir hissəsi artıq VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşmış və monqol istilas zamanı onlar bu torpaqlardan sıxışdırılıb çıxarılmışlar». T.Nəcəfli onların bu mülahizəsində obyektiv həqiqətin olduğunu bildirir. Ona görə, faktlar göstərir ki, yerli, oturaq əhali ilə türkman tayfalarının qaynaq-qarışma prosesi XIII əsrdən xeyli əvvəllərə təsadüf edir, məhz bunun nəticəsi idi ki, qərbi türkmanlar Orta Asiya türkmənlərinin birbaşa xələfləri olsalar da, Azərbaycan etnosunun mühüm hissəsini təşkil edirlər (19).

Bəs osmanlılar? Osmanlıların hansı sülaləyə mənsub olmalarının müəyyənləşdirilməsi üçün T.Nəcəfli ərəb müəllifləri Beyhəqiyyə, Yaqut Həməviyyə, fars müəllifi Ə.Tihraniyyə, tarixçilər Z.Toğana, S.Ağacanova, Ə.Dehxodaya və V.Minorskiyə əsaslanır (20).

İndisə, Qaraqoyunlu tayfalarının adları və yaşadıkları yerlər T.Nəcəfli maraqlandırır. Baranilərdən başqa həmin tayfalar bunlardır: Sədli, Baharlı, Qaramanlı, Alpaut, Cagirli, Çaxar, Hacılı, Ağacəri, Bayramlı, Duharlı (Duxarlı), Ayinli, Dögər, Süleymani, Zirki, Mahmudi və s. (21). Onların yaşadıkları yerlər isə Naxçıvan, İrəvan, Şuşa, Zəngəzur, Aranın və Şirvanın müxtəlif yerləri, Həmədan, Göyçay, Cəbrayıl, Masallı, Kirman, Zəncan, Xuzistan, Yelizavetpol, Qazax, Cavanşir və s.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin siyasi tarixinə də nəzər yetirən T.Nəcəfli bu məsələyə nə az, nə çox, 20 səhifədən artıq yer ayırmış, bu dövlətin yaranmasını, təşəkkülünü və süqutunu əhatəli şəkildə təsvir edir (22).

Azərbaycan hökmdarı Qara Yusifin siyasi fəaliyyətini araşdıran T.Nəcəfli onun şəxsiyyətinə bəhs edir və Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin quruluşu haqqında ətraflı danışır, bu səltənətin siyasi quruluşu, inzibati idarə sistemi, saray, divan və hərbi təşkilatlarına aid sistemləşdirilmiş fikirlər söyləyir, taxt-tacdan, sikkə və xütbədən, bayraq və sancaqdan, padşahın çadırlarından, tuğdan, tuğradan və möhürlərdən (daha nə qaldı ki,?) söz deməyi də unutmur (23).

Sonra isə bəylərbəyi, əmirülüməra, şahzadə, vəzir, divan əmiri, pərvanəçi, müxtəlif divanlar (divani-inşa, divani-istifa, divani-ərz, divani-işraf, divani-təvaçi, divani-vəzarət, divani-əmarət, divani-məşvərət və s.) bu tədqiqatçının fikrini məşğul edən vəzifələrdən və yüksək məqamlardan olur (24). Əlbəttə, mustovfi, həkim, qazi, sədr, möhtəsib, əmirilər silki, hakim, yasovul, bukavul, çaşnigir, fərraş, quşçu, parsçı, yurtçi, inaq, baratdar, möhürdar, qorçi, təvaçi, əmiraxur, puşandar, türəkşənd, qarovul və s.-də yaddan çıxmır (25).

II fəsil Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti, yəni diplomatiyası haqqındadır. Müəllif ilk olaraq Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətlərinin şərhini verir (26), tarixşünaslığını əhatə edir ki, Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərinin tədqiqi Türkiyə tarixşünaslığında XX əsrin ortalarında başlanmış, bu sahədə Əbdürrəhim Şərif bəy, İ.Uzunçarşılı, M.Yınanc, Z.Toğan, Y.Özər, F.Sümer, İ.Aka kimi tarixçilər öz sözlərini demiş, üçüncü Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın ölümündən sonra da həmin münasibətlərin daha iki il davam etdiyini bildirmişlər (27).

Zənnimcə bu fəslin «Qaraqoyunlu-Gürcüstan münasibətləri» adlanan 3-cü paragrafi T.Nəcəflinin bu monoqrafiyasında öz orijinallığı ilə çox seçilir, çünki bu müəllifə qədərki bütün alimlər həmin münasibətlərə bir qədər öləri toxunmuş, bir neçə kəlmə söz deməklə

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

kifayətlənmişlər. T.Nəcəfli isə, göründüyü kimi, yığcam olsa belə həmin münasibətlərə xüsusi yarımparaqraf yazmış, gürcü çarı I Konstantin (1407-1412), onun oğlu I Aleksandr (1412-1442), IV Vaxtanq (1442-1446) kimi hökmdarlarla Qaraqoyunlu padşahları arasındakı siyasi məsələlər haqqında türk tarixçilərinin əsərlərinə istinad edərək Cahanşahın Gürcüstana yürüşü nəticəsində «mühüm qənimət ələ keçirilməsi və gürcü çarlarının Qaraqoyunlulardan asılılığı qəbul edib, onlara illik bac» ödəməli olduqlarını vurğulamışdır (28).

Qeyd etməliyəm ki, bu monoqrafiyanın 3-cü paraqrafına nisbətən 4-cü paraqrafı, yəni Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin Osmanlı dövləti ilə mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri olduqca müfəssəldir, çünki həmin əlaqələr daha geniş olmuşdur. Göstərilir ki, XIV əsrin sonunda Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı Mosulda, Ərzurumda, Xoyda, Naxçıvanda və Göycə gölünün cənub sahilində artıq möhkəmlənmişdilər. Tədqiqatçı xüsusi vurğulayır ki, Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətləri məsələsi «indiyədək Türkiyə tarixçiləri üçün xüsusi tədqiqat obyektı olmamış və buna görə də onlar bu problemə səthi yanaşmışlar (29). XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq genişlənən həmin münasibətlər monoqrafiyada təfsilatla verilmiş, Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasından süqutuna qədərki yarım əsrdən çox davam edən dövrü əhatə etmiş və qarşılıqlı əlaqələr baxımından olduqca oxunaqlı tərzdə qələmə alınmışdır (30).

Bu fəslin «Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin Misir məmlük dövləti ilə münasibətləri» adlanan 5-ci paraqrafı da xüsusi bir məsələnin tədqiqinə ayrılan (əlbəttə, əsasən Türkiyə tarixşünasları tərəfindən) orijinal bir hissədir. Bzim müəllif yazır: «Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti ilə Misir Məmlük sultanlığı arasındakı siyasi əlaqələr XIV əsrin sonunda Qaraqoyunlu bəyliyi misir məmlük sultanları ilə siyasi münasibətlər yaratmasıyla başlamışdır. Dövrün qaynaqları bu əlaqələrin əsasının hələ Qaraqoyunlu Qara Yusifin Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ almasından əvvəl baş verdiyini qeyd edirlər. XIV əsrin son rübündə Qaraqoyunlu bəyliyi Şərqi Anadoluda siyasi güc mərkəzinə çevrilərək, bölgədə baş verən siyasi hadisələrdə fəal iştirak etməyə başladı» (31).

Zamanın tələbinə uyğun olaraq Qaraqoyunlular nisbətən güclü dövlət qurmaları ilə münasibətlər yaratmağa cəhd edirdilər. Bu dövlətlə məmlüklər arasındakı münasibətlər hələ Qara Yusifin babası Bayram Xoca Qaraqoyunlunun 1372-ci ildə Mosul şəhərini mühasirəyə almağı ilə başladı və davam etdi. Bəs nə idi Qaraqoyunlu-Məmlük münasibətlərini inkişaf etdirən səbəb? Bu sualın cavabını yenə də bu monoqrafiyada oxuyuruq: «XIV əsrin sonunda Əmir Teymurun Ön Asiyaya hərbi yürüşləri Şərqi Anadoluda siyasi hadisələrin gedişinə əsaslı təsir etdi və öz növbəsində Qaraqoyunlu-Məmlük münasibətlərinin inkişafını şərtləndirmiş oldu. Əmir Teymur tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsindən (1386) sonra Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda teymurilərə qarşı mübarizə aparan qüvvələrin Misir Məmlük dövlətilə siyasi əlaqələri xeyli gücləndi. Qeyd olunan dövrdə bölgədə Əmir Teymura qarşı mübarizə aparan əsas qüvvələrdən biri məhz Qaraqoyunlu bəyliyi idi (32).

Qara Yusifin atası Qara Məhəmməd də Məmlük sultanı ilə yaxın münasibət yaratdı. Əmir Teymurun 1401-ci ildə Bağdadı və Şamı, sonrasa Osmanlı sultanını (1402) məğlubiyyətə uğratması Qara Yusifi də bölgədə yeganə siyasi mərkəz olan Misirin məmlük sultanı ilə əlaqələri gücləndirməyə vadar etdi (33).

Amma XV əsrin ortalarında Qaraqoyunlu-Məmlük münasibətlərində müəyyən gərginlik yarandı, çünki Ərzincanın Ağqoyunlular tərəfindən ələ keçirilməsi və çox keçmədən bu nahiyənin yenidən Qaraqoyunlular tərəfindən tutulması və Cahanşahın Malatyaya qədər irəliləməsi Məmlük sultanını narahat etməyə başladı. Sultanın qarşısında artıq Cahanşahın şəxsində yeni bir güclü rəqib dayanmışdı. Lakin, rəqiblər dövrün tələbinə uyğun hərəkət etdilər və Sultan Seyfəddin Çaxmaq əz-Zahirlə Cahanşah padşah arasında əlaqələr yenidən

yaxşılaşdı. Bu vəziyyət yenə uzun çəkmədi. Belə ki, Şərqi Anadoluda siyasi vəziyyətə nəzarətin Ağqoyunluların əlinə keçməsi və bölgədə Cahanşah Qaraqoyunlunun mövqeyinin zəifləməsi Misir Məmlük sultanının Ağqoyunlulara tərəf meyillənməsinə səbəb oldu (34). Nə etmək olardı? Dünya beləydi. Dövr beləydi. Dövrən beləydi. Güclü güclünün tərəfini saxlayırdı.

Əsərin III fəslə Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin ictimai-siyasi tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında əks etdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Ağqoyunluların mənşəyi məsələsi, əlbəttə, ön plandadır.

Kimlərdir Ağqoyunlular? Ağ bayraq üzərində ağ qoyun şəklə görünərmə? Məgər ağ parça üzərində ağ qoyun çəkmək gözlərə görünə bilərmə? Ağqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan boyların mənşəyi məsələsi Azərbaycan və Türkiyə tarixşünaslığında nə səviyyədə işlənmişdir?

Türkiyə tarixçiləri arasında Ağqoyunlu tayfalarına bu adın verilməsilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Bu fikir müxtəlifliyi qədim türklərdə qoyunun (qoç) totem kimi qəbul edilib-edilməməsi fikrindən doğmuşdur. Məsələnin elmi həlli, bilavasitə bundan asılıdır. Tarixçilərin bir qismi bu adın Ağqoyunlulara onların qədim totemləri ilə bağlı verildiyini göstərir. M.Yınancın fikrincə, Ağqoyunlular qədimdən qoyun toteminə bağlı olmuş və islamı qəbul etdikdən sonra da bu totemə sadıq qalaraq bayraqlarına qoyun (qoç) təsvirləri çəkdimiş, qəbir daşlarını qoç heykəlləri şəklində qoydurmuşlar.

Ş.Səfəroğlu və Ə.Müdərrisoğlu belə hesab edirlər ki, «Ağqoyunlu» adı türklərin islamqədərki dövrün qoyun totemi (özü də ağ) ilə bağlıdır. Ağqoyunlular əcdadları olan hun türklərinin ənənələrini davam etdirmişlər, adları çəkilən bu iki müəllif «Ağqoyunlu» adını coğrafi cəhətlə bağlamağa çalışaraq qeyd edirlər ki, Qoyunlu (hun) türklərinin Anadolunun cənubunda yerləşən boyları «Ağqoyunlu», şimalında məskunlaşan boyları isə «Qaraqoyunlu» adlanmışdır.

Azərbaycan tədqiqatçılarından E.Mehrəliyev də «Qaraqoyunlu» və «Ağqoyunlu» adlarındakı «qara» və «ağ» sözlərinin coğrafi cəhət bildirdiyini göstərir. Osman Turan Ağqoyunluların qoyunun qədim totemləri olduğu üçün bu adı qəbul etdiklərini və bayraqlarına da ağ qoyun (qoç) rəsmlərini qoyduqlarını qeyd edir.

Türkiyə tarixçilərinin digər bir qismi isə Ağqoyunlulara bu adın bəslədikləri qoyun sürülərinin rənginə görə verildiyini israr edirlər. Həmin tarixçilər bunu Oğuz boylarına aid onqonların əti yeyilməyən yırtıcı quşlar olması və onqon kimi qəbul edilmiş heyvanın ətinin yeyilməməsi faktı ilə əsaslandırmağa çalışırlar.

Avropa tədqiqatçılarından D.Dogini qeyd edir ki, Ağqoyunluların bayraqlarında ağ qoyun rəsmi olduğu üçün onlara bu ad şamil edilmişdir. Bu fikir həm bəzi Türkiyə tarixçiləri, həm də Azərbaycan müəllifləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Hətta son tədqiqatlarda da həmin fikir öz əksini tapmışdır (35).

Lakin, T.Nəcəfli bu fikirlə razılaşmır və ona tənqidi yanaşır. Çünki, Ağqoyunluların bayraqlarında olan ağ qoyun rəsinə görə Ağqoyunlu «adlanmaları» ona qətiyyənlə inandırıcı görünmür və onda belə bir sual yaranır: «Bəs tayfa bayraqlarının yaranmasına qədərki dövrdə bu tayfa necə adlanmışdır?» Suallə Tofiqindir, cavab da: «Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ağqoyunluların əski təfəkküründə qoyun (qoç) onqon olmaqla yanaşı, hələ qədim dövrlərdə yaylaq-qışlaq həyatı yaşayan Ağqoyunlu tayfaları Azərbaycanın qərb bölgələri ilə yanaşı monqol hücumları zamanı cənub Şərqi Anadoluda məskunlaşmışdılar. Marafıdır ki, bu dövrdə onlardan şimalda Qaraqoyunlu tayfaları yerləşmişdi. Qədim türk tayfalarının təfəkküründə quzey qara, güney qırmızı, batı ağ, doğu göy anlamında olduğu üçün Şərqi Anadolunun şimalında yerləşən və qoyunçuluqla məşğul olanlar Qaraqoyunlu, onlardan cənub-qərbdə yerləşənlər isə

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

Ağqoyunlu adlanmışlar. Bu tayfalar tarixi ənənəni uzun müddət yaşatmış və qəbirüstü abidələrini də qoç fiquru formasında qoymuşlar (36).

Müəllifə görə, bəzi türk tarixçiləri Ağqoyunlu bayraqlarında ağ qoyun rəsinin olmadığını göstərir. Onlar Topqapı Saray Muzeyində saxlanılan və Uzun Həsənə aid olan ağ bayraq üzərində qoyun rəsinin olmadığını, üzərində «Sultan Həsən Bahadır» sözləri yazılmış Bayandur damğasının vurulduğunu sübut gətirirlər (37).

Kitabda Ağqoyunlu tayfa birləşməsinin aşağıdakı tayfalardan ibarət olduğu göstərilir: Bayandur, Bayat, Döğər, Çəpni, İnallı, Cagirli, Ərəbgirli, Bicən, Duharlı, Bayramlı, Hacılı, Mosullu, Pornak, Qoca Hacılı, Əfşar, Sədli, Ağmalı, Qacar, Alpaut, Ağacəri, Qaramanlı, Şeyxli, Əhmədli, Tabanlı, Heydərlı, Əmirli, İzzədin Hacılı, Çavundur, Həməzə Hacılı, Yurtçu, Süleyman Hacılı, Dodurğa, Karqın, Bəğdilli (38).

III fəslin 2-ci yarımparaqrafı Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin siyasi tarixinin tədqiqidir. Bu tarixi tədqiq edən türk tarixçilərinin əsərlərində (İ.Uzunçarşılı, M.Yıncı, F.Sümer, Ş.Turan, S.Ərşahin, İ.Erdəm, K.Paydaş) siyasi tarixi məsələlər xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmışdır. Z.Toğanın, Ə.Şərif bəyin, F.Kırzioğlunun, Y.Öztunanın, S.Tanselin və K.Gürünün əsərlərində də Ağqoyunlularla bağlı mühüm məlumatlar öz əksini tapmışdır (39).

III fəslin 3-cü yarımparaqrafında Uzun Həsənin şəxsiyyəti araşdırıldıqdan (40) sonra 4-cü yarım fəsildə onun məşhur anası Saray Xatunun fəaliyyətinə diqqət yetirilir (41).

Fəslin ən maraqlı yarımparaqrafı isə zənnimizcə, 5-ci yarımparaqraf olan Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin quruluşudur. Burada da Ağqoyunlu dövlətinin mahiyyət etibarilə Teymuri və Qaraqoyunlu dövlətlərinin ənənəsini davam etdirdiyi nəzəri cəlb edir, hökmdarlığa məxsus taxt, sikkə, xütbə, bayraq, xalat (bəlkə xələt), səltənət çadırı, tuğradan danışılır, Ağqoyunlu dövlətində siyasi aparatın idarə olunmasında iştirak edən bəylərbəyi, əmirülməra, divan rəisi, baş vəzir və başqalarından bəhs olunur, mustovfi, qazi, sədr, müfti, möhtəsib, darğa, yasovul və s. mahiyyəti açıqlanır, ordu və onun təşkili tədqiqat obyektı olur (42).

IV fəsil «Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti müəviri Türkiyə tarixşünaslığında» adlanır. Adına uyğun yazılan bu fəsildə Ağqoyunluların Səfəvilər, Teymurilər, Gürcüstan hakimləri, Osmanlı, Misir və Qərbi Avropa dövlətləri ilə diplomatik münasibətləri müfəssəl işıqlandırılır, o cümlədən Türkiyə alimlərinin bu sahədəki tədqiqatlarına qiymət verilir. Tədqiqatçılardan T.Gündüz, A.Arıyancan, M.Ekinci, İ.Ərdəm, K.Paydaş, F.Sümer Səfəvilər dövlətinin yaranmasınadək Ağqoyunlu-Səfəvi şeyxləri arasındakı münasibətlərdən ətraflı bəhs etmiş (43), F.Sümeri, İ.Akanı, M.Yıncı Ağqoyunlu-Teymuri münasibətləri maraqlandırmış (44), F.Sümer, K.Paydaş, M.Yıncı, F.Kırzioğlu, S.Ərşahin kimi məşhur tarixçilər Ağqoyunlu-Gürcüstan münasibətlərinə öz münasibətlərini bildirmiş (45), X.İnalcıq, B.Baykal, Y.Yucel, R.Kılıç, Ə.Sadiq Ərzi, A.Sina, Y.Öztuna, M.Ərəndil, Ş.Turan, İ.Uzunçarşılı, S.Ərşahin, S.Tansel, A.Şimşirgil, Ə.Qonuqçu, V.Çabuk, S.Çöhrə, Z.Toğan, İ.Ərdəm Ağqoyunlu-Osmanlı qarşılıqlı əlaqələri haqqında geniş mülahizə yürütmüşlər (46). T.Nəcəfli Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixçiləri tərəfindən, bütün uğurlara baxmayaraq, hələ də lazımi səviyyədə işlənməməsi xüsusunda onlara öz iradəni bildirməkdən qalmır: «Beləliklə, Türkiyə tarixçiləri Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin müxtəlif dövrlərini araşdırarkən, Ağqoyunlu-Osmanlı ziddiyyətlərinə, tərəflər arasındakı müharibəyə daha geniş yer vermişlər. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin ölümündən sonrakı dövrdə Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Hətta Ağqoyunlularla bağlı tədqiqat işi aparan İ.Uzunçarşılı, M.Yıncı, F.Sümer, S.Ərşahin, İ.Erdəm və K.Paydaş da bu məsələlərə geniş diqqət yetirməmişlər» (47).

IV fəslin 5-ci paraqrafında isə Ağqoyunlu dövlətinin Misir məmlük sultanlığı ilə münasibətləri əks etdirilmişdir. Müəllif yazır ki, «onların arasında qarşılıqlı əlaqələr hələ XIV əsrin sonunda yaranmışdır. Bu əlaqələr qarşılıqlı mənafeyə əsaslandığı üçün dövrün geosiyasi vəziyyətindən asılı olaraq gah düşmən, gah da dostluq xarakteri daşmışdır. XIV əsrin sonlarında Əmir Teymurun növbəti yürüşü ilə bağlı Şərqi Anadoluda siyasi durum xeyli gərginləşdi (48). Lakin Əmir Teymur ordusunun bölgəni tərk etməsindən sonra Ağqoyunlu-Misir əlaqələri dəyişən siyasi xətlə inkişaf etmiş, gah yaxşılaşmış, gah da pisləşmişdi. Qara Osman Ağqoyunun xarakteri, məlum olduğu kimi, olduqca ziddiyyətli olmuşdur. Onun Məmlük sultanı Şeyx Mahmudi ilə münasibəti normal idisə, Əşrəf Barsbayın hakimiyyəti dövründə dostluq əlaqələrinə tamamilə son qoyuldu. Belə ki, oğlu Əli bəyin həbsi ilə bağlı oğlunun azad olunmasından ötrü Qara Osmanın göstərdiyi bütün səyləri Sultan Barsbay cavabsız qoydu. Bu məsələdən qəzəblənən Qara Osman yenidən Məmlük torpaqlarını viran etməyə başladı. Hətta Sultan Barsbayı təhqir edərək ona ayna, xalat və haçaquyruq qoyun göndərdi» (49).

1435-ci ildə Qara Osmanın ölümündən sonra Ağqoyunlu bəyliyinə hakimiyyətə Əli bəy gəldi. Onun məmlüklərlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq istəyi gözlədiyi nəticəni vermədi. O, Xarputu Sultan Əşrəf Barsbaya güzəştə getsə də vəziyyət düzəlmədi ki, düzəlmədi. 1444-cü ildə Cahangir Mirzənin Ağqoyunlu bəyliyinə hakimiyyəti ələ almasından sonra da Ağqoyunlu-Məmlük münasibətlərində soyuluk hökm sürməkdə idi. «Cahangir Mirzənin rəhbərliyi altında tarixinin ən çətin dövrünü yaşayan Ağqoyunluların müqəddaratı məsələsi Məmlüklərlə Qaraqoyunlular arasında diplomatik çəkişmə mövzusunda çevrildiyi bir vaxtda siyasi mübarizə meydanına gənc şahzadə Uzun Həsən çıxdı» - yazır T.Nəcəfli (50). 1452-ci ildə Cahangir Mirzənin Diyarbəkrdən səfərə çıxdığını öyrənən Uzun Həsən fürsətdən istifadə edib bu şəhəri ələ keçirdi. İ.Erdəm və K.Paydaş tərəfindən verilən məlumata görə, Uzun Həsən Diyarbəkrə tutduqdan sonra şəhərin açarlarını asılılıq rəmzi kimi Qahirəyə-Məmlük sultanına göndərdi. Uzun Həsənin bu hərəkətindən razı qalan Sultan Çaxmaq açarları ona geri qaytardı və Uzun Həsəni rəsmən Diyarbəkrin valisi kimi tanıdı (51), lakin Ağqoyunlu-Məmlük münasibətləri 1461-ci ildə Misir sultanı Əşrəf İnalın ölümündən sonra yenidən zəifləməyə başladı. Bütün bu hadisələr bir daha bunu söyləməyə dəlalət edir ki, onların qarşılıqlı münasibətləri bu dövlətlərin apardıqları siyasətlə bağlı olmuşdur və tez-tez dəyişməkdəydi. Xarput qalası həmin dövrdə dəfələrlə əldən-ələ keçmiş, gərgin Ağqoyunlu-Məmlük münaqişələrinə səbəb olmuşdu. T.Nəcəflinin yazdığına görə münaqişələrə tezliklə xitam verildi, çünki «Ağqoyunlu-Məmlük münasibətlərindəki gərginliyin aradan qalxmasında xarici amillərin təsirini nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Osmanlı dövlətinin Qaramanda möhkəmlənərək Misir sultanının asılılığında olan Zülqədər bəyliyinə təzyiqlərini artırması və Qaraqoyunlu Cahanşahın Ağqoyunlu bəyliyi üçün ciddi təhlükə yaratması Ağqoyunlu-Məmlük münasibətlərinin nizama salınmasına müsbət təsir göstərdi (52).

Monoqrafiyada oxuyuruq: «1468-ci ildə Uzun Həsən Qaraqoyunlular üzərində qələbə qazanaraq Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətilə Misir Məmlük dövləti arasında münasibətlər daha da möhkəmləndi. S.Ərşahinin fikrincə, Uzun Həsən Qaraqoyunluları ortadan qaldıraraq Teymuriləri də Xorasana sıxışdırdıqdan sonra Məmlüklərlə daha sıx əlaqə qurmağın vacibliyini lazım bildiyindən Qahirəyə bağlılığını bildirdi. Onun əsas məqsədi Osmanlılar qarşısında təklənməmək üçün Məmlüklərin etimadını qazanmaq idi. Şübhəsiz ki, iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsində Məmlük sultanı da maraqlı idi. Artıq bu zaman Məmlük sarayında taxt-tac uğrunda gedən mübarizədə Əşrəf Qayıtbəy öz mövqeyini möhkəmləndirdi. Məhz bu səbəbdən, 1468-ci ilin avqust-

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

tunda Uzun Həsən ona dostluq münasibətlərini çatdırmaq üçün təbrik məktubu göndərdi» (53).

Ağqoyunlu padşahı Məmlük sultanının artıq rəğbətini qazana bilmişdi. Bu zaman sultan padşaha bir elçi göndərdi. Əbubəkr Tihrani yazır: «...Misir sultanı Qayıtbay tərəfindən göndərilən elçi dəbdəbəli surətdə və qiymətli töhfələrlə gəlib yetişdi, sədaqət, dostluq və vilayətlərin fəthi münasibətilə təbriklər ifadə edən bəlağətli bir məktub təqdim etdi. O da hörmətlə qarşılanıb ənam və hədiyyələr aldıqdan sonra yola salındı». Tarixçinin verdiyi məlumat bir daha təsdiq edir ki, Ağqoyunlu dövlətinin yaranması ilə onların qarşılıqlı münasibətləri xoş məcrada inkişaf etməyə başladı (54).

Amma, az sonra Uzun əsən Məmlük sultanının nəzarətində olan Suriya ərazisindən keçməklə Aralıq dənizinə çıxmaq qərarına gəldi. O, bu qərarını gerçəkləşdirmək üçün 1472-ci ilin oktyabrında yürüşə başladı. Şübhəsiz ki, bu yürüş Ağqoyunlu-Məmlük münasibətlərində yenidən gərginlik yaratdı (55).

1478-ci ildə Uzun Həsənin ölümündən sonra, Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə (1478-1490) Ağqoyunlu-Məmlük münasibətlərində siyasi gərginlik hələ davam etməkdəydi (56).

Beləliklə, XV əsrdə bu şahlıq və sultanlıq dövlətləri arasında mövcud qarşılıqlı münasibətlərin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, onların arasındakı münasibətlər heç də həmişə sabit olmamış, tarixi şəraitdən və bölgədə baş verən siyasi hadisələrdən tamamilə asılı olmuşdur. Belə ki, iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə, eləcə də siyasi maraqlara söykənən əməkdaşlığa daha çox Osmanlı dövlətinin bölgədə yeritdiyi siyasət öz təsiri göstərirdi. Ağqoyunlu və Məmlük dövlətləri Cənub-Şərqi Anadoluda siyasi nüfuz qazanmaq uğrunda gedən mübarizənin müəyyən mərhələsində müttəfiq kimi çıxış etsələr də, hər iki dövlətin siyasi maraqları bölgədə toqquşan zaman onlar arasındakı münasibətlər gərginləşərək pisləşirdi. Buna baxmayaraq, Ağqoyunlu və Məmlük dövlətləri arasında mövcud siyasi münasibətlər qeyri-sabit və mürəkkəb olduğu üçün hətta tərəflər bir-birinə qarşı zor vasitələrindən istifadə etməkdən də çəkinmirdilər (57).

IV fəslin son paragrafı (VI paragraf) Ağqoyunlu dövlətinin Qərbi Avropa dövlətləri ilə əlaqələrinin tarixşünaslığına həsr olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan tarixşünaslığında Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri Y.Mahmudov tərəfindən dərinlənən araşdırılmışdır. Türkiyə tarixşünaslığında isə bu məsələ Ş.Turan tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bununla yanaşı İ.Uzunçarşılı, Y.Öztuna, S.Ərşahin, İ.Erdəm və K.Paydaşın əsərlərində də bu məsələyə toxunulmuşdur (58).

Tədqiqatlar göstərir ki, Ağqoyunluların aşağıdakı Qərbi Avropa dövlətləri ilə daha geniş əlaqəsi olmuşdur: Venesiya Respublikası, Trabzon, Almaniya, Papalıq, Kipr, Rodos, Macarıstan və s.

Əlbəttə, Ağqoyunluların Qərbdəki başlıca müttəfiqi Venesiya Respublikası idi və aralarında müttəfiqlik müqaviləsi imzalanmışdı. Lakin, Venesiya həlledici məqamda müqaviləyə riayət etmədi (qərb ikiüzlülüğü!). Ağqoyunlu hərbi qüvvələri müqavilə şərtlərinə əməl edərək 1472-ci ilin yayında... Osmanlı qoşunu üzərində qələbə qazandı. Lakin bu müvəqqəti qələbə idi. Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsinin (1472-1473) qızgın çağında Türkiyə ilə gizli danışığa giren Venesiya Respublikası müttəfiqinin müvəqqəti qələbələrindən istifadə edərək Osmanlı sultanından dinc yolla ticarət imtiyazları qoparmağa çalışdı, bununla da Ağqoyunlu dövlətinin məğlub olmasına şərait yaratdı. Nəticədə, Osmanlı sultanı özünün bütün hərbi qüvvələrini Uzun Həsənə qarşı səfərbər edə bildi və Otluqbelidə mühüm qələbə qazandı. Ş.Turan Otluqbeli döyüşündən sonra Venesiyanın ardıcılı olaraq Ağqoyunlu sarayına üç diplomat göndər-

məsinin səbəblərinə toxunaraq yazır ki, belə bir qərarın verilməsində Venesiya senatının Uzun Həsənin Otluqbəli məğlubiyyətindən nə qədər təşviş keçirdiyini göstərir, çünki Ağqoyunluların məğlubiyyəti Osmanlı imperiyasının qələbəsi deməkdi və bu qələbə Qərbi Avropa dövlətlərinin zərərinə idi (59).

Nəhayət V fəsil. Özü də bu kitabın Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində ictimai-iqtisadi və mədəni həyat kimi mühüm məsələyə həsr olunmuş sonuncu fəslidir.

V fəslin 5 yarımparaqrafı aşağıdakıları əhatə edir:

1. Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər;
2. Uzun Həsən və varislərinin islahatları;
3. Ticarətin inkişafı;
4. Maarif və elm;
5. Memarlıq və incəsənət.

Türkiyə tarixşünaslığında XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ictimai-iqtisadi həyatının tədqiqinə geniş yer verilməsə də, məsələlər araşdırılmışdır (60). Dövlət torpaqları /əraziyi-divani, əraziyi-xasə/, soyurqal institutu, iqta, tiyul, mülk, icma, vəqf torpaqlarına türk alimləri tərəfindən müəyyən diqqət yetirilmiş, bundan başqa 30-dan çox vergi və mükəlləfiyyət növləri tədqiqat obyektinə olmuşdur (61).

Uzun Həsən və onun varislərinin islahatlarına gəldikdə isə, şübhəsiz ki, bu kitabda dövlətdə vergi işlərini nizama salan «Qanunnamə» haqqında dəfələrlə danışılmışdır. Uzun Həsənin fərmanı ilə hazırlanmış «Qanunnamə» Osmanlılar tərəfindən bir müddət, səfəvilər tərəfindən isə uzun zaman ərzində istifadə edilmişdir. F.Sümer bu sənədi Ağqoyunlu dövlətinin islam aləminin maliyyə tarixinə mühüm bir töhfəsi kimi qiymətləndirir (62).

Uzun Həsənin vəfatından sonra onun varisləri tərəfindən (Sultan Yaqub və Gödək Əhməd) də islahat cəhdləri olmuşdur. T.Nəcəfli yazır: «Hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsinə yönəldilmiş islahat cəhdləri bu dəfə nəticəsiz qaldı. Bu dövrdə islahata qarşı çıxmış siyasi qüvvələr daha güclü idi. Cəmi 7 ay hakimiyyətdə olmuş Sultan Əhmədin (Gödək Əhmədin) əmirlərin qaldırdığı qiyam zamanı öldürülməsi ilə, həyata keçirilən islahatlar yarımçıq qaldı (63).

Fəslin 3-cü paraqrafı ticarətin inkişafı məsələsindən bəhs edir. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri Qərb dünyası ilə geniş ticarət əlaqəsi yaratmışdılar. Mərkəzi Asiya, Çin, Hindistan və İran körfəzini Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzələri ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrini Dərbənd keçidi ilə və Volqa-Xəzər su yolu vasitəsilə Rusiya ilə əlaqələndirən beynəlxalq ticarət yollarının bu dövlətlərin ərazisindən keçməsi onların xarici iqtisadi əlaqələrinə müsbət təsir göstərirdi. Eyni zamanda, Azərbaycanın, habelə bütövlükdə Cənubi Qafqaz və İranın məşhur sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinin xammal ehtiyatlarının bu dövlətlərin əlində cəmləşməsi onların bilavasitə özlərinin və Qərb ölkələri ilə geniş ticarət əlaqəsi saxlamasına əlverişli şərait yaradırdı. Azərbaycan ipəyi, xüsusilə xam ipək Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı ticarət əlaqələri, əslində Şərq-Qərb sivilizasiyaları arasında ən qədim zamanlardan başlamış qarşılıqlı əlaqələrin davamı və konkret mərhələsi idi (64).

Tofiq Nəcəfli nəzərə çatdırır ki, bütövlükdə XV əsr /əsrin əvvəlini və sonunu nəzərə almasaq/ Azərbaycanda şəhər həyatının nəzərə cərpacaq dərəcədə canlanması, şəhərlərin ticarət-sənətkarlıq əhəmiyyətinin artması dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Şəhərlərin inkişafı həm daxili, həm də xarici bazarda əmtəələrə olan tələbatın artması ilə əlaqədardır. Avropa ölkələrində və Asiyada əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı hər iki qitə arasında tranzim

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

ticarətin genişlənməsinə şərait yaratdı. Azərbaycan şəhərləri bu integrasiya prosesində mühüm rol oynamışdır (65).

XV əsrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, xüsusən Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq karvan yollarının daha da canlanması Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Təbriz, Şamaxı və başqa şəhərlərimizin iqtisadi həyatına müsbət təsir göstərdi. Belə ki, ayrı-ayrı sənətkarlıq sahələrinin inkişafı ilə yanaşı, beynəlxalq ticarət mərkəzləri olmaları da Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi tərəqqisində mühüm rol oynayırdı. Məhz Avropa-Asiya ticarətində əlaqələndirici rol oynadığı üçün təbriz Yaxın və Orta Şərqi ən böyük ticarət mərkəzinə çevrildi (66).

Qeyd etmək lazımdır ki, Müasir Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında Azərbaycan ipəyi əsasən İran ipəyi, tacirlərimiz də İran və ya Əcəm taciri kimi təqdim olunmuşdur. Əslində isə Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə ticarətini həyata keçirənlərin böyük əksəriyyətini azərbaycanlı tacirlər təşkil etmişdi. Xəlil İnalçığın verdiyi məlumata görə, məhz XV əsrdə Azərbaycan Bursaya gələn ipək tacirləri arasında azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilər. Onların əksəriyyəti Təbriz, Şamaxı, Çuxursəd və Şirvandan olan tacirlər idi (67).

XV əsrin birinci yarısında, xüsusən Qaraqoyunlu Cahanşahın hakimiyyəti dövründə ticarət sahəsində nisbətən canlanma nəzərə çarpır (68). XV əsrin ortalarına doğru Azərbaycan qonşu Osmanlı dövləti və Qərbi Avropa ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı (69). K.Paydaşın fikrincə, Ağqoyunlu hökmdarları beynəlxalq ticarətə böyük əhəmiyyət verərək, ticarətin inkişafı üçün mühüm önəm daşıyan keçid yollarını öz nəzarətləri altına almağa çalışırdılar (70).

V fəslin 4-cü paragrafı maarif və elmdən danışır. Mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan bu sahə üzrə Türkiyə tarixçilərindən İ.Uzunçarşılı, F.Sümər, M.Məcidi, S.Ərşahin, Ə.Təmişəl, Y.Dəmirçi, A.Arıyancan, İ.Ərdəm, K.Paydaş müəyyən fikirlər söyləmişlərsə də T.Nəcəfli onların adda-budda fikir və mülahizələrini ümumiləşdirmiş, XV əsr Azərbaycan maarifi və elmi haqqında öz sözünü daha maarifpərvəranə və elmi şəkildə bacarmışdır. Bu boyda onun gəlmiş olduğu fikirlər və çıxardığı elmi nəticələr məgər dediyimizin sübutu deyilmi? T.Nəcəflinin öz fikir və mülahizələrinin isbatı üçün gətirdiyi izahlar və şərhlər onun elmi məharətinin püxtələşməsindən xəbər verir (71).

Nəhayət bu fəslin 5-ci paragrafı: Memarlıq və incəsənət. Bu bəhsdə T.Nəcəfli daha nədən danışmır: xəttatlıq, miniatür rəssamlığı, saray kitabxanası, xətt sənəti növləri, Təbriz miniatür məktəbi, Göy Məscid, Cümə Məscidi, türbə (Pir Hüseyn türbəsi), gümbəz, mədrəsə, bazar (Qeysəriyyə), saray kompleksi, yaxud «Həşt beheşt» sarayı və s.

Qeyd etməliyəm ki, «Həşt beheşt» saray kompleksini təfərrüatla təsvir edən venesiyalı tacir ona elə məftun olmuşdu ki, hətta sarayın yanındakı Hərəmxanadan da söz açmağı (hətta şah hərəmxanasından) gözdən qaçırmamışdır. Kitabda oxuyuruq: «...Saraydan bir ox atımlıq məsafədə birmərtəbəli Hərəmxana binası gözə dəyir. Bura kifayət qədər böyük idi. Min qadın müxtəlif rahatlıqla qala bilirdi... Burada padşahın sarayına uzanan yola açılan bir qapı vardı» (72). Təsəvvür edirsinizmi? Min qadın..., rahatlıqla qala bilmək... padşahın sarayına qədər uzanan qapı...

«Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (Müasir Türkiyə tarixşünaslığında)» kitabının «Nəticə» hissəsində müəllifin gəldiyi nəticə etibarlı ilə əhatəli və hərtərəfli bir elmi nəticədir. Əsərdə sayı 441 adda olan mənbə və ədəbiyyat göstərilmiş, 2 cədvəl (Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları) yerləşdirilmiş, Uzun Həsənin bayraqlarından birinin şəkli (görəsən Uzun Həsənin neçə bayrağı olmuşdur?) özünə yer tapmış, 3 xəritə verilmiş, 6 sənə-

din orijinalı nəzərə çatdırılmışdır. «Göstəricələr» də (şəxs və coğrafi adlar, sülalə, tayfa və xalq adları, terminlər) də bu kitabın məziyyətini göstərən keyfiyyətidir.

Kitabda mənim nəzərimi cəlb edən bir neçə kiçik «səhv» də qarşıma çıxdı:

«Əbubəkr Tehrani» əvəzinə «Əbubəkr Tihrani» yazılmalıdır (Tihran İsfahan yaxınlığında bir kənddir və Əbubəkr Tehrandə yox Tihrandə doğulmuşdur).

Bir neçə istilah – şəxs və yer adları düzgün yazılmamışdır:

«Hassa divanı» deyil «xassə divanı» olmalıdır (səh. 80); «Qardizi – «Gərdizi» (səh. 21), «Mudarrisoğlu» - «Müdərrisoğlu» (səh.25), «Gavərudi» - «Gavrudi» (səh.247), «Bəkdaş» - «Bəktaş» (səh.298) kimi yazılsa düzgün olar.

Beləliklə, T.H.Nəcəfli tərəfindən qələmə alınıb oxucu diqqətinə təqdim olunan «Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (Müasir Türkiyə tarixşünaslığında)» adlı monografiya orta əsrlər tariximizin bir əsrini əhatə edən əsər kimi tarixşünaslığa dəyərli bir ərməğandır.

ƏDƏBİYYAT.

1. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri /Müasir Türkiyə tarixşünaslığında/, Bakı, 2012.
2. Nəcəfli T.H. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında, Bakı, 2000.
3. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Ön söz hissəsi, s. 5.
4. Yenə orada, s. 5.
5. Yenə orada, s. 5-6.
6. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, s. 21-105.
7. Yenə onun, s. 21-27.
8. Yenə onun, s. 22-23.
9. Əbubəkr Tihrani, Kitabı-Diyarbəkriyyə, I cild, Ankara, 1962, s. 58; Fazlullax ibn Ruzbixan Xundji. Tarixi-alam aray-i Amini, Bakı, 1987, s. 5; Şahin Fazil Fərzəlibəyli. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə, II nəşr. Bakı, 1999, s. 63; T.Nəcəfli. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, səh. 23.
10. T.T.Nəcəfli. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, s. 24.
11. Yenə orada.
12. Yenə orada, s. 24-25.
13. Yenə orada, s. 25.
14. Yenə orada.
15. Yenə orada.
16. Yenə orada, s. 25-26.
17. Yenə orada, s. 26.
18. Yenə orada, s. 27.
19. Yenə orada, s. 28-29.
20. Yenə orada, s. 30-31.
21. Yenə orada, s. 32-38.
22. Yenə orada, s. 39.
23. Yenə orada, s. 69-73.
24. Yenə orada, s. 79-82.
25. Yenə orada, s. 85-99.
26. Yenə orada, s. 106-126.

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

27. Yenə orada, s. 126-151.
28. Yenə orada, s. 151-153.
29. Yenə orada, s. 153-154.
30. Yenə orada, s. 153-168.
31. Yenə orada, s. 168.
32. Yenə orada, s. 168-169.
33. Yenə orada, s. 170-171.
34. Yenə orada, s. 182-184.
35. Yenə orada, s. 185-186.
36. Yenə orada, s. 186-187.
37. Yenə orada, s. 187.
38. Yenə orada, s. 190-191.
39. Yenə orada, s. 195.
40. Yenə orada, s. 216-220.
41. Yenə orada, s. 220-230.
42. Yenə orada, s. 231-260.
43. Yenə orada, s. 261-281.
44. Yenə orada, s. 281-292.
45. Yenə orada, s. 292-304.
46. Yenə orada, s. 304-351.
47. Yenə orada, s. 351.
48. Yenə orada, s. 352.
49. Yenə orada, s. 356.
50. Yenə orada, s. 365.
51. Yenə orada, s. 366-367.
52. Yenə orada, s. 374.
53. Yenə orada.
54. Yenə orada, s. 377.
55. Yenə orada, s. 377-378.
56. Yenə orada, s. 380-381.
57. Yenə orada, s. 384.
58. Yenə orada, s. 385.
59. Yenə orada, s. 384-404.
60. Yenə orada, s. 405.
61. Yenə orada, s. 405-419.
62. Yenə orada, s. 422.
63. Yenə orada, s. 429.
64. Yenə orada.
65. Yenə orada, s. 430.
66. Yenə orada, s. 431.
67. Yenə orada, s. 431-432.
68. Yenə orada.
69. Yenə orada.
70. Yenə orada.
71. Yenə orada, s. 471-472.
72. Yenə orada, s. 471-472.